

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ
РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті проаналізовано стан вивчення проблем функціонування органів місцевого управління Райхскомісаріату «Україна» у працях радянських науковців.

Ключові слова: *орган місцевого управління, Райхскомісаріат «Україна», нацистська окупація.*

Різні прояви такого багатовимірного явища як нацистський окупаційний режим репрезентуються у тисячах публікацій, хоч, порівняно із дослідженнями історії Другої світової війни, ця її складова виглядає дещо обділеною увагою істориків. Ця сторінка минулого нашої країни усе ще продовжує викликати інтерес не лише у вузькоспеціалізованого кола науковців, а й серед широких кіл громадськості. При цьому, чим далі нас відділяє від тих подій часовий фактор, тим більшою увагою дослідників вони користуються, не лише розширюється їх тематика, а й стає багатовимірною, змінюються наукові методології та їхні орієнтири. На зміну радянським героїко-канонічним образам війни, а також домінантам участі комуністичної партії в організації всенародної боротьби з гітлерівцями, «перемозі радянського способу життя» приходять нові бачення проблеми нацистського окупаційного режиму, у центрі уваги дослідників з'являється пересічна людина з її повсякденними турботами, стратегіями й тактиками виживання в складній та неоднозначній системі координат взаємостосунків з владними окупаційними інституціями.

«Влада і Людина» – ця «вічна» тема стосунків між суспільством та його політичною надбудовою не користується увагою вчених-істориків. Її вивчають представники інших наук, – історії держави і права, політології, соціології. Для істориків стосунки між гітлерівською окупаційною адміністрацією фактично закінчуються на рівні реконструкції зовнішніх дій владних структур, направлених на суспільство загалом та конкретну людину зокрема. Але джерело цих зовнішніх імпульсів, його організаційна структура, причини тих чи інших управлінських дій фактично залишаються невідомими або дослідженими лише частково. Тому важливим завданням є реконструкція внутрішньої структури окупаційних органів влади усіх управлінських рівнів, їх персоніфікація.

Зазначимо, що проблема функціонування органів місцевого управління у складній системі координат служб та установ німецьких структур РКУ усе ще продовжує залишатися малодослідженою. Незважаючи на чималу часову віддаленість тих подій, і сьогодні ми не маємо комплексного дослідження, предметом якого визначалися б особливості роботи органів місцевого управління РКУ. Про те, що без них було неможливо реалізувати мету та завдання, які постали перед керманічами центральних окупаційних структур, говорити зайве.

Виділяючи етапи радянської історіографії проблеми функціонування окупаційних органів управління РКУ загалом та забезпечення їх роботи на місцевому рівні зокрема, виділимо два періоди: перший – доба воєнного та першого повоєнного десятиріччя, другий – кінець 50-х – середина 80-х рр. ХХ ст. Між цими етапами існує досить умовна різниця, оскільки методологія досліджень цих хронологічних періодів практично не змінювалася. Різниця між ними полягає скоріше у розширенні тематичних ніш, аніж у царині методології. До того ж, теоретико-методологічні підходи й орієнтири радянської історіографії подекуди продовжують застосовуватися й сьогодні. Очевидно, що причина цього криється не лише в методологічній кризі сучасної історичної науки України та пошуку нових методологій дослідження, а й у системній кризі суспільно-політичного життя, зламі життєвих цінностей. Чи не тому так різко акцентується увага надмірно заполітизованого суспільства на складних проблемах минулого, у тому числі пов'язаних з гітлерівським окупаційним режимом.

Радянська історіографія гітлерівського окупаційного режиму представлена не такою й великою кількістю наукових розвідок та фундаментальних праць. Аналіз функціонування гітлерівської управлінської системи у цих дослідженнях займав невелику нішу, а спеціальних праць, предметом яких визначалися б управлінські структури окупаційного режиму, взагалі не існувало. Як правило, основна увага дослідників акцентувалася на тих злочинних діях, які були вчинені гітлерівцями та їхніми місцевими поплічниками на теренах України. До того ж, для таких досліджень бракувало й відповідної емпіричної бази. Це пояснюється тими жахіттями, які лишили після себе окупанти в загарбаній країні, болючістю наслідків їхніх діянь, які своєю нелюдськістю вразили чи не кожную людину. Тому й тогочасні публікації торкалися саме цих, а не інших тем окупаційного минулого.

Однією з перших публікацій, у якій було офіційно визначено мету гітлерівської агресії та окупації частини СРСР, став відомий виступ Й.Сталіна від 3 липня 1941 р. У ньому Й.Сталін зазначив, що метою Німеччини у війні є «відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, знищення національної культури і національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, їх онімечення, перетворення в рабів німецьких князів і баронів» [25, с. 3]. Таким чином, радянським лідером вперше було сформульовано тезу про відновлення дореволюційних порядків як мету гітлерівської агресії.

Звісно, що автори тогочасних робіт, намагаючись пояснити сутність та природу гітлерівського «нового порядку», неодмінно виходили із принципу можливості реставрації дореволюційних порядків в окупованій країні, підневільного становища місцевого населення тощо [3; 4; 5; 21; 24; 26].

Одним із винятків у цій довгій шерензі радянських видань є невелика за обсягом робота О.Леонтєва «Зеленая папка Геринга», видана в 1942 р. У ній, на основі використання окремих німецьких документів, було розглянуто конкретні плани окупаційної адміністрації в організації економічного пограбування загарбаних територій. Для конкретизації заходів гітлерівців автор праці наводить схему військово-господарських органів управління, при цьому досить коротко називає їхню службову компетенцію [17].

Отже, ще у роки Другої світової війни почала формуватись наукова школа вітчизняних та радянських науковців, які на основі єдиної марксистсько-ленінської методології намагалися пояснити перебіг бойових дій, а також висвітлювали проблеми, пов'язані із наслідками функціонування окупаційних органів влади, визначали сутність «нового порядку».

Принагідно зазначимо, що початковий етап вивчення історії гітлерівського окупаційного режиму не сприяв виділенню проблем функціонування органів та установ РКУ в спеціальний предмет досліджень, адже існували питання більш нагального характеру. Серед них: злочини, вчинені окупантами щодо цивільного населення та радянських військовополонених, економічне пограбування, радянський партизанський та підпільний рухи тощо. Акцентування уваги дослідників саме на цих аспектах окупаційного режиму пояснюється зовнішньополітичними акціями радянського уряду, проведенням перших судових процесів щодо німецьких військових злочинців та їхніх місцевих поплічників.

Аналогічні тенденції простежуються і в перших повоєнних публікаціях радянських авторів. У центрі їхньої уваги продовжували перебувати злочинні дії окупаційної адміністрації, вчинені щодо місцевого населення. Сам же режим безпідставно реконструювався у вигляді реставрації дореволюційних порядків і навіть повернення до феодально-кріпосницького ладу. А ось характеристика окупаційних органів влади подавалася у загальному, неконкретизованому вигляді, без прикладів їхньої службової компетенції, організаційної структури тощо [1; 18; 22].

У результаті подібного підходу, система німецьких органів влади адміністрації РКУ виглядала знеособленою масою публічних установ, наділених незрозумілими повноваженнями. Зрозуміло, що при характеристиці місцевих органів влади автори праць користувалися цими ж підходами. На цей стан речей впливали початковий етап вивчення проблеми, відсутність повноцінної джерельної бази, яка лише зосереджувалася та оброблялася в архівних установах, її суворе дозування для наукового обігу.

Водночас, не можна сказати, що українські науковці не намагалися вже в цей час розглянути

історію гітлерівського окупаційного режиму, у тому числі встановленого й на теренах РКУ. Так, у період 1945-1950 рр. у відомій Комісії по історії Великої Вітчизняної війни на Україні АН УРСР було створено відділ окупаційного режиму та воєнної економіки. Відділом проводилися планові дослідження під назвою «Німецько-фашистський окупаційний режим на території УРСР (1941 – 1944)». Вчені, які працювали в цій Комісії, здійснювали підготовку праць про окупаційний режим. Але результати не усіх наукових досліджень були опубліковані, – взнаки далася слабка підтримка видавничої діяльності Комісії [15, с. 29 – 38].

Таким чином, у воєнні та перші післявоєнні роки проблеми функціонування гітлерівського окупаційного режиму на теренах РКУ, здебільшого пов'язані з висвітленням злочинних дій німецької адміністрації, розглядалися вітчизняними та радянськими науковцями. Водночас, до досліджень самої природи тогочасних органів управління як німецького, так і місцевого рівнів справа так і не дійшла.

Радянські науковці виходили з положень, відповідно до яких соціально-політичну систему СРСР передбачалося знищити, а територія країни підлягала німецькій колонізації. Автори радянських досліджень, торкаючись проблеми функціонування місцевих органів управління, користувалися класовим підходом, а тому у їхніх реконструкціях у роботі місцевих окупаційних органів влади брали участь представники колишніх експлуататорських класів, які, повернувшись в Україну в обозі німецької армії, не лише взяли участь у злочинних діях окупантів, а й намагалися повернути дореволюційні порядки в країні.

Останні положення взагалі не конкретизувалися жодними фактами, які б підтвердили хоч би деякі ознаки «дореволюційної реставраційності» заходів гітлерівських окупантів у політичній, соціальній чи економічній сферах життя місцевого суспільства.

Певні зміни у вивченні окупаційного режиму відбулися у 60-80 рр. ХХ ст. Одним з перших, хто коротко торкнувся проблеми функціонування окупаційних органів влади, був М.І.Супруненко, який у праці «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)», зупинившись на характеристиці гітлерівського окупаційного режиму, навів приклади адміністративно-територіального облаштування РКУ [23]. Власне на цьому й було завершено характеристику діяльності окупаційних органів влади.

Водночас, у 60-х рр. ХХ ст. тематика досліджень окупаційного режиму розширюється. Здавалося б, настав час подати й характеристику тим органам, які забезпечували реалізацію мети гітлерівської окупації України, адже для розуміння тих процесів, що тривали упродовж 1941 – 1944 рр. на окупованих теренах України, необхідно було побачити й владний інструментарій, застосований для цього.

Певне місце у висвітленні цих аспектів проблеми було виділено на сторінках узагальнюючих академічних монографій, зокрема 6-ти томної «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945». Порівняно з іншими виданнями, у цій роботі подано більш розгорнуту характеристику владним структурам окупаційного режиму. У першому томі виділяються плани керівництва Третього Райху щодо планування створення окупаційного апарату влади. Автори роботи відзначають наявність у керівників окупаційних органів влади прав на застосування необмежених можливостей у проведенні терору проти місцевого населення [6, с. 360].

Автори монографії навели деякі дані щодо функціонування органів управління адміністрації військової зони окупації – польових та місцевих військових комендатур [6, с. 129]. А от, розглядаючи адміністративно-територіальний устрій окупованої країни, вони називають військово-адміністративну зону та два імперських комісаріати. Водночас, для цих сегментів роботи наявна термінологічна плутанина, адже зі слів її авторів, територія імперських комісаріатів ділилася на округи, повіти і волості, які управлялись гауляйтерами та гебітскомісарами.

Важливо, що у цій роботі подано характеристику організаційної побудови міських управ, серед структурних підрозділів яких називаються адміністративні відділи із наданими їм поліційними функціями [7]. Зі змісту книги відчувається, що автори так до кінця й не розібралися не лише зі службовою компетенцією, а й з самою структурою окупаційних органів управління, адже ці місцеві владні структури не були наділені поліційними функціями.

Аналогічні тенденції у висвітленні роботи органів управління РКУ були повторені й у інших академічних працях тих часів, які претендували на офіційні узагальнення й версії воєнного минулого, зокрема, у 12-ти томній «Історії Другої світової війни. 1939 – 1945». Структуру окупаційних органів влади у ній було подано досить схематично, без характеристики їхньої організаційної структури та службової компетенції. Що стосується кадрового складу органів місцевого управління, то характеристика особистостей бургомістрів та старост подається у типовому для радянської методології ключі зрадників і кримінальних елементів [8, с. 340 – 342; 9; 10; 11]. Автори роботи «обходили» ці незручні для радянського режиму проблеми. Цими твердженнями й завершився огляд управлінської системи РКУ.

У 60-х рр. ХХ ст. вийшла ще ціла низка монографій, предметом яких, зокрема, визначалося соціально-економічне становище українського селянства періоду гітлерівської окупації. У цих працях визначалися розміри штрафів, накладених на селянство, оподаткування, типи виробничих структур, введених окупаційною адміністрацією. Але проблеми функціонування органів управління, уповноважених на ці дії, у цих роботах майже не зачіпалися [2; 12; 16].

У вересні 1963 р. у м. Карлові Вари (Чехословаччина) відбулася 3-я Міжнародна конференція з історії руху Опору. Саме на цьому науковому зібранні, хоч і в загальних рисах, але усе ж було подано організаційну структуру окупаційних органів управління, а В.М.Ковалем вперше в радянській історіографії розглянуто проблему міжособистісних протиріч між А.Розенбергом та Е.Кохом (перший з них був керівником Райхсміністерства східних окупованих територій, а другий – РКУ). Ця проблема подавалася у контексті системної політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму [20].

Отже, незважаючи на те, що у період 60-70-х рр. ХХ ст. радянськими істориками таки осмислювалася проблема налагодження окупаційної управлінської системи РКУ, характеризувалося його адміністративно-територіальне облаштування, вивчалася організаційна структура органів влади, визначалася внутрішня сутність окупаційного режиму, але у повному обсязі це завдання так і не було реалізоване.

Певним чином було переосмислено і сутність окупаційного режиму. Історики цього часу відмовилися від його визначення як періоду реставрації дореволюційних порядків та повернення до феодально-кріпосницького ладу й почали називати його військово-каторжним, котрий базувався на буржуазно-поміщицьких порядках. Водночас, такі важливі теоретичні вихідні положення щодо «феодально-кріпосницького ладу» та «буржуазно-поміщицьких порядків» так і не були підкріплені жодними конкретними фактами.

Серед вітчизняних авторів радянського періоду, напрацювання яких стали вагомим досягненням історичної науки, слід назвати В.С.Ковалю, М.В.Ковалю та В.І.Кучера. Так, М.В.Коваль аналізує організаційні форми й методи, які застосовувалися при експлуатації людських ресурсів України [14]. Окремий розділ монографії В.С.Ковалю було присвячено характеристиці гітлерівського окупаційного режиму: адміністративно-територіальний поділ РКУ, процес створення цього окупаційного формування тощо. Окреме питання у монографії (звісно – у контексті тогочасних епітетів, які застосовувалися в риторичі радянських ідеологів), приділялося українським націоналістам, які, на думку автора, співпрацювали з окупантами, перебували на службі в окупаційній адміністрації, органах поліції [13].

У колективній монографії «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине», виданій в 1986 р., міститься інтерпретація окупаційного режиму як знаряддя злочинних планів гітлерівських загарбників, обумовлене імперіалістичним характером агресії проти СРСР. Автори праці розглянули процес організації німецького апарату влади, законодавчого його підкріплення, створення судової системи для місцевого населення. Певна увага приділялася й особистісним характеристикам німецьких управлінців, серед яких відзначалися ворожість до населення, намагання збагатитися та відсутність необхідних професійних знань для здійснення управлінських функцій [19, с. 120, 121].

Таким чином, з перших повоєнних і до середини 80-х рр. ХХ ст. тривав другий історіографічний етап вивчення проблем функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації РКУ. Зазначимо, що підставою саме для такої періодизації даного

напряму історіографії є застосування радянськими істориками марксистсько-ленінської методології, визнаної єдиною вірною вченням, примат класового підходу тощо.

Звісно, що смерть Й.Сталіна, почергова зміна радянських лідерів впливали на вивчення проблеми, але для теми окупаційного режиму це означало лише певне розширення тематичної ніші досліджень. Збільшувалася кількість праць, у яких висвітлювалися злочинні дії окупантів. Написано було й немало робіт з історії радянського підпільного та партизанського рухів. А публікацій з проблеми участі партії в організації відсічі ворогу на окупованих територіях стало стільки, що вони, здавалося, затьмарили собою усе інше тло проблеми.

Водночас, автори робіт радянського періоду так чи інакше, але намагалися персоніфікувати органи німецької окупаційної адміністрації, проти яких і велася боротьба радянських патріотів, очолюваних партійними організаціями. От на цьому рівні й виникала проблема, – окупаційні органи влади усіх управлінських рівнів представлялися у вигляді знеособленої маси публічних установ із не визначеною до кінця належною їм службовою компетенцією. Керівники ж органів місцевого управління у реконструкції радянських авторів поставали усього лиш кримінальними злочинцями, українськими націоналістами та класово ворожими особами з дореволюційним привілейованим соціально-політичним становищем, які й намагалися реставрувати відповідні порядки. Таким чином, відголоски класового підходу потрапляли і в цю тематичну нішу досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов И.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941 – 1945 / И.В. Анисимов, Г.В. Кузьмин. – М., 1952. – 190 с.
2. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 456 с.
3. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
4. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.
5. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.
6. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. В шести томах. – Том первый. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами / Н.А. Фокин (руководитель редакции и авторского коллектива). – М.: Воениздат, 1960. – 483 с.
7. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945. В шести томах. – Том второй. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / Н.А. Фокин (руководитель редакции и авторского коллектива). – М.: Воениздат, 1961. – 682 с.
8. История Второй мировой войны 1939 – 1945. В двенадцати томах. – Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
9. История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-ти т. / Главн. редакция: П.Н. Поспелов (предс.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю.П. Петров, В.С. Зайцев (рук.), Б.С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.
10. История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-ти т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 / П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А.С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
11. Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В.І. Клоков (відповідальний редактор), М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.
12. Історія українського селянства. Том другий. Від великого Жовтня до наших днів. – К.: Наукова думка, 1967. – 456 с.

13. Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні / В.С. Коваль. – К.: Политиздат України, 1970. – 64 с.
14. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
15. Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945 – 1950) / О. Кондратенко // Український історичний збірник (2010) / Головний редактор Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 2. – 238 с.
16. Лаута С. П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 208 с.
17. Леонтьев А. «Зеленая папка» Геринга / А. Леонтьев. – М.: Госполитиздат, 1942. – 42 с.
18. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза / И. Минц. – [2-е изд., испр.]. – М., 1947. – 72 с.
19. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944. В двух книгах. Книга первая. Борьба в подполье. – К.: Наукова думка, 1985. – 345 с.
20. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944). – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
21. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні) / Л. Новиченко. – Саратов, 1942. – 52 с.
22. Полевой Б. От какой смертельной опасности спасли нашу Родину Красная Армия и Советское государство / Б. Полевой. – М.: Издательство «Правда», 1946. – 32 с.
23. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1944 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
24. Сліпчук П. Людожери / П. Сліпчук. – К., 1945. – 23 с.
25. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И.В. Сталин. – [5-е изд.]. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
26. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. – Уфа, АН УРСР, 1942. – 65 с.

Мельничук Л. Основные тенденции изучения проблем функционирования органов местного управления Рейхскомиссариата «Украина» в советской историографии.

Статья является попыткой проанализировать основные тенденции изучения функционирования органов местного управления Рейхскомиссариата «Украина» в советской историографии.

Ключевые слова: орган местного управления, Рейхскомиссариат «Украина», нацистская оккупация.

Melnychuk L. Main tendencies of elucidating the problem of function organs of local administration of Raikhscommissariat «Ukraine» in the soviet historiography.

In the article deals with the state of studing problems of function organs of local administration of Raikhscommissariat «Ukraine» in the sovietifics works.

Keywords: organ of local administration, Raikhscommissariat «Ukraine», Nazism occupation.

Одержано 18.09.2012